

فرهنگ‌نامه زیارت

جواد محدثی

چکیده

زیارت به معنای دیدار کردن بزرگان دین، با نیت مذهبی و عزیمت ظاهری و باطنی به اماکن مذهبی است که پیروان یک دین برای اقامه یک فریضة دینی یا تکریم، تعظیم و یا تقرب به پیشوای مذهبی انجام می‌دهند. این آیین در بیشتر مذاهب وجود دارد و در تشیع نیز مورد تأکید و تعظیم بزرگان دین قرار گرفته است. اثر نگاه مذهب تشیع، دیدار از مشاهد مشرفه امامان معصوم علیهم‌السلام و انجام دادن اعمال مخصوص و حتی سلام دادن به ایشان اثر راه دور، زیارت به شمار می‌آید و اثر پاداش اخروی برخوردار است. این اعمال ویژه چنان فراوان و گسترده است که برشمردن همه آنها نیاثرمند یک دایرةالمعارف یا فرهنگ‌نامه تخصصی است. نویسنده در شماره‌های پیشین، شماری اثر واثرگان، اصطلاحات، اماکن و موضوعات مرتبط با زیارت را شرح داده و به ترتیب الفبا تا واژه «فراش» پیش رفته است و تلاش می‌کند تا در این نوشتار، کار خود را ادامه دهد و در شماره‌های بعد نیز، این مهم را به انجام رساند.

واژگان کلیدی: فرهنگ، فرهنگ‌نامه، زیارت، امامان معصوم.

فلسفه زیارت

زیارت، یکی از آداب و سنن دینی و مورد سفارش پیامبر ﷺ و امامان است؛ چه زیارت خانه خدا و حرم پیامبر باشد، چه زیارت قبور ائمه معصومین و امام زادگان و علما و صلحا و شهدا، چه زیارت قبر مؤمنین و درگذشتگان. زیارت، هم یادآور چهره‌های برجسته و الهام‌بخش پیامبران و امامان و یاران و اولیاست، هم تجدید بیعت با آن انسان‌های صالح است، هم مایه پاک‌ی و صفای دل و آرامش روح می‌گردد و هم مرگ و قیامت و پاداش‌های اخروی را به یاد می‌آورد و نوعی ادای حق پیامبر و خاندان پاک اوست و بنابر روایات، وفا به عهد و پیمانی است که هر امامی با شیعیان و دوستانش دارد (به واژه «عهد» مراجعه شود). زیارت، نمودی از احساس متعالی و زبان علاقه و ترجمان محبت و معرفت است و یکی از حقوقی است که اهل بیت بر گردن ما دارند و شیعه چه در حال حیات امامان و چه در حال ممات و پس از شهادتشان موظف است که به زیارت آنان برود و مرام و مکتب و یاد آنان را با سنت زیارت، زنده نگه دارد. امام صادق فرمود: «من زارنا فی مماتنا فکاتما زارنا فی حیاتنا»^۱ هر کس ما را در حال مماتمان زیارت کند، گویا ما را در حال حیاتمان زیارت کرده است؛ یعنی همان آثار و برکات و بهره‌ها که در «دیدار حضوری» برای زائر است، می‌تواند در زیارت قبور و حرم‌های مطهرشان باشد؛ به این شرط که با معرفت و خلوص انجام گیرد.

سخت‌گیری‌هایی که خلفای اموی و عباسی در زیارت قبر امام حسین داشتند، نشان دهنده تأثیر الهام‌بخش و شورآفرین مزارات معصومین و شهدا و تقویت انگیزه مبارزه با ستمگری بوده است.^۲

قافله

کاروان؛ گروهی که با سرپرستی ساربان یا مدیر کاروان به سفرهای زیارتی یا تجارتي می‌روند (به واژه «کاروان» در همین نوشته مراجعه شود).

قبله

جایی که مردم در عبادات و نمازها و دعاها رو به سوی آن می‌کنند و رمزی از توجه به معبود و کانون توحید است. گاهی به کعبه شریف و معبد و مسجد هم قبله گفته می‌شود. قبله مسلمانان در مدینه، در آغاز هجرت تا مدت ۱۷ ماه، «بیت المقدس» بود؛ سپس با دستور خداوند به سوی مسجد الحرام نماز خواندند. آیات مربوط به تغییر قبله (بقره، آیات ۱۴۴ تا ۱۵۰) مربوط به همین واقعه است و مسجدی که این حکم الهی در آن نازل شد، به مسجد «ذو قبلتین» در مدینه مشهور است.

قبله گاه مسلمین، مکه معظمه و کعبه مقدس، برترین زیارتگاه‌هاست و سفر حج و عمره به قصد دیدار این قبله مقدس و عبادت خدا در کنار بیت‌الله انجام می‌گیرد. در زیارت هم توصیه شده که زائر رو به قبله بایستد و زیارتنامه بخواند. در سیره بعضی امامان نیز نقل شده که هنگام زیارت قبر رسول خدا ﷺ خود را به قبر می‌چسبانند و رو به قبله زیارت می‌کردند.^۳ در مواردی هم وارد شده که رو به قبر امام و پشت به قبله بایستند و زیارتنامه بخوانند. یا در زیارت پیامبر خدا ﷺ نقل شده که پس از زیارت در بالای سر، به گونه‌ای بایست که قبله پشت سرت و قبر روبه‌رویت باشد و چنین سلام بده: «السلام علیک یا رسول الله...»^۴.

زیارت، نمودی از احساس متعالی و زبان علاقه و ترجمان محبت و معرفت است و یکی از حقوقی است که اهل‌بیت علیهم‌السلام بر گردن ما دارند و شیعه چه در حال حیات امامان و چه در حال ممات و پس از شهادتشان موظف است که به زیارت آنان برود و مرام و مکتب و یاد آنان را با سنت زیارت، زنده نگه دارد.

در زیارت از راه دور هم، رو به قبله ایستادن مستحب است. امام صادق علیه السلام فرمود: هر کس بخواهد از راه دور شهر خودش، قبر رسول خدا صلی الله علیه و آله و امیر مؤمنان و حضرت فاطمه و امام حسن و امام حسین و قبور امامان علیهم السلام را زیارت کند، روز جمعه غسل کند و لباس تمیز بپوشد و به صحرا برود و پس از چهار رکعت نماز، رو به قبله بایستد و چنین سلام دهد: «السلام علیک ایها النبی...»^۵. به اولیای الهی «قبله حاجات» هم گفته می شود.

قُبّه

«قُبّه» به معنای برآمدگی است. در ساختمان‌ها به سقف برجسته و مدور یا گنبدی که گردد و برآمده روی بنا ساخته شود؛ قُبّه می گویند. به معنای بارگاه اولیای الهی و اماکن مقدس نیز که دارای گنبد و بنای باشکوه است گفته می شود.

نسبت به مدفن حضرت رضا علیه السلام اطلاق «قُبّه طلا» رواج دارد. به حرم نورانی پیامبر و گنبد سبز آن نیز «قُبّه الخضر» گفته می شود.

به آسمان نیلگون و برافراشته هم قُبّه الخضر یا گنبد لاجوردی گویند. در مورد گنبد طلایی حضرت امیر علیه السلام در نجف اشرف به سبب درخشش و جلوه آن بارگاه، «قُبّه البیضاء» گفته می شود؛ آن گونه که در شعر ابن حجاج بغدادی خطاب به آن حضرت آمده است: «یا صاحب القُبّه البیضاء فی النّجف...»^۶.

قبه و بارگاه که اغلب با هم به کار برده می شود، هم در مورد زیارتگاه‌های معصومین و امامزادگان علیهم السلام و هم نسبت به کاخ‌های حکومتی امیران به کار می رود. قبور امامان و امامزادگان ابتدا ساده و بدون قبه و گنبد بوده؛ سپس در طول زمان، بر روی آنها ساختمان و گنبد و قبه ساخته شده است. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله سه ویژگی برای اباعبدالله الحسین علیه السلام بیان می فرمایند که یکی هم استجاب دعا زیر قُبّه حرم اوست: «الا و ان الاجابة تحت قُبّه»^۷. در فلسطین، نزدیک مسجد الاقصی هم بر بالای ضحرة ذبایح، بنایی به دستور عبدالملک مروان ساخته شد که به «قُبّه الضحرة» مشهور است.^۸

قبولی زیارت

هر عبادت، وقتی ارزش دارد که مورد «قبول» خداوند قرار گیرد. زیارت هم اگر مقبول در گاه خدا و ائمه علیهم السلام قرار گیرد، ارزشمند است. قبولی زیارت و دعا و عبادت در سایه

اخلاص و تقواست. قرآن کریم می‌فرماید: ﴿أَتَمَّا يَتَقَبَّلَ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ﴾^۹ قبول توبه و قبول قربانی هم در سایه همین اخلاص و صدق و بی‌ریایی است.

در متن زیارت‌نامه‌ها درخواست این که زیارت مقبول افتد، بسیار دیده می‌شود؛ مثل: «فأجعلها زيارة مقبولة»، «و تقبل مني زیارتی»، «مشفوعة بالقبول منك»، «مقبول السعي»، «حجاً مقبولاً و سعياً مشكوراً»، «اللهم اجعل زیارتی مبرورة و دعائی مقبولاً»، «زيارة مقبولة». مؤمنان نیز در ملاقات زائری که از زیارت حج یا عتبات یا قبور امامان علیهم‌السلام بازگشته، به او «تقبل الله» و «زیارت قبول» می‌گویند و این نشان می‌دهد که مهم‌تر از اصل زیارت، قبول شدن آن در پیشگاه خداوند است.

قربانی

قربانی، فدا کردن و ذبح یک حیوان برای تقدیم به آستان پروردگار در سفر زیارتی حج است. به حیوانی که ذبح می‌شود «قربانی» می‌گویند. کسی که از زیارت بازمی‌گردد، گوسفندی را پیش پای او قربانی می‌کنند و گوشت آن را میان فقرا و همسایگان تقسیم می‌کنند.

قربانی، به شهیدی که در جهاد فی سبیل الله جان خود را فدا می‌کند نیز گفته می‌شود که قبرشان مزار عاشقان می‌گردد.

درسی که ز عاشورا آموخته‌ایم این بود

قربانی راه دین، فرزند و پدر کردیم

هفتاد و دو قربانی حق در روز عاشورا، از تعبیری گرفته شده که حضرت زینب علیها‌السلام در مورد برادر شهیدش به کار

«قبه» به معنای برآمدگی است. در ساختمان‌ها به سقف برجسته و مدوری یا گنبدی که گرد و برآمده روی بنا ساخته شود؛ قبه می‌گویند. به معنای بارگاه اولی‌ای الهی و اماکن مقدس نیز که دارای گنبد و بنای باشکوه است گفته می‌شود.

در متن زیارت‌نامه‌ها درخواست این که زیارت مقبول افتد، بسیاری دیده می‌شود؛ مثل: «فأجعلها زيارة مقبولة»، «و تقبل مني زیارتی»، «مشفوعة بالقبول منك»، «مقبول السعي»، «حجاً مقبولاً و سعياً مشكوراً»، «اللهم اجعل زیارتی مبرورة و دعائی مقبولاً»، «زيارة مقبولة».

برد: «اللهم تقبل منا هذا القربان»؛ خدایا! این قربانی را از ما قبول کن.^{۱۰} در زیارتنامه‌ها و برخی روایات، از سیدالشهدا علیه السلام به عنوان «ذبیح» یاد شده است؛ چون او اسماعیلی بود که در منای حق فدا شد و قرب یافت.

ای کرده به کوی دوست هفتاد و دو قربانی
قربانی شومت این رسم، ماند از تو به دوران‌ها
قربانی هر کس شد با حرمت و نشنیدیم
دست و تن قربانی، افتد به بیابان‌ها^{۱۱}

قسمت

توفیق زیارت خانه خدا و حرم امامان و مزار معصومین علیهم السلام رزق معنوی شیعیان است. در دعاهای متعددی از خدا می‌خواهیم که زیارت قبور ائمه علیهم السلام را به ما روزی کند. این سبب شده است که بسیاری درباره زیارت حرم ائمه اطهار علیهم السلام به «قسمت» معتقدند و درباره دیگران هم آرزو می‌کنند که قسمتشان شود به کربلا یا مدینه یا مکه یا حرم امام رضا علیه السلام بروند؛ چنان که در دعاهای ماه رمضان دعا می‌کنیم که زیارت حج قسمت و روزی ما شود: «و ارزقنی حج بیتک الحرام».

چون چنین توفیقی بر اساس عنایت الهی و قابلیت زائر به دست می‌آید، عقیده به قسمت بودن زیارت، زمینه‌ساز تصفیة روح و کسب قابلیت‌های روحی و معنوی می‌گردد.

قصد اقامت

چون نماز مسافر شکسته است، زائران شهرهای زیارتی سعی می‌کنند تا قصد اقامت ده روزه کنند و نمازهای شان را کامل بخوانند و ثواب بیشتری ببرند. از این رو «قصد اقامت» برای زائران مطرح است.

کاروان

قافله و گروهی که به سفر می‌روند. سفرهای زیارتی به حج یا عتبات یا سوریه و گاهی به خراسان و شهرهای مذهبی و زیارتگاه‌های دیگر که به صورت دسته‌جمعی و با یک کاروان انجام می‌گیرد. به مدیر کاروان «حمله‌دار» و کاروان‌سالار گویند که عهده‌دار

هزینه‌ها و خدمات و وسایل و بردن و آوردن زوَّار است. «قافلهٔ زیارتی» نیز برای این اصطلاح رایج است. از قدیم، سفرهای زیارتی به صورت کاروانی انجام می‌شده، تا هم زوَّار ناآشنا به راه‌ها و شهرهای غریب راهنمایی شوند و هم از خوف و خطر راه‌ها و ناامنی‌های مسیر حرکت مصون باشند. (ر.ک: حمله‌دار، قافله).

کاظمین

شهری در غرب بغداد و چسبیده به آن، که در قدیم به نام «مقابر قریش» معروف بوده است. امام کاظم و امام جواد علیهما السلام در این شهر مدفونند و به همین سبب نام «کاظمین» دارد. بر قبر مطهر این دو امام بقعه و عمارتی ساخته شد و نام «کاظمیه» به خود گرفت. بارها حرم این دو امام، دستخوش حوادث شده و تعمیر گشته است. بنای فعلی، بیشتر یادگار عصر قاجار است. در طرح توسعهٔ حرم، بخش‌های وسیعی به حرم مطهر افزوده می‌شود.

در روایات، ثواب بسیاری برای زیارت این دو امام بیان شده است. مرقد نورانی این دو امام در این شهر، سبب رونق علمی و فرهنگی آن شده و روزگاری حوزهٔ علمیه

پررونقی داشته و علمای بسیاری در آن می‌زیستند. قبر تعدادی از شخصیت‌های شیعه در کاظمین است. از جمله می‌توان از ابن قولویه قمی، شیخ مفید، خواجه نصیرالدین طوسی، و فرهاد میرزا قاجار (از شاهزادگان قاجار که در آبادانی و مرمت این حرم بسیار کوشید) نام برد که در آستانهٔ حرم مطهر مدفونند.^{۱۲} عالمان بزرگی مثل آیت‌الله

از قدیم، سفرهای زیارتی به صورت کاروانی انجام می‌شده، تا هم زوَّار ناآشنا به راه‌ها و شهرهای غریب راهنمایی شوند و هم از خوف و خطر راه‌ها و ناامنی‌های مسیر حرکت مصون باشند.

سید اسماعیل صدر، آیت‌الله سید صدرالدین صدر (پدر امام موسی صدر)، آیت‌الله سید محمدباقر صدر در این شهر به دنیا آمدند.

کتاب زیارت

کتابی که در آن متن زیارتنامه‌ها و آداب و زیارت و اعمال حرم‌های مطهر نگاشته شده باشد؛ مانند: مفاتیح الجنان، مصباح الزائر، الاقبال، مصباح المتهجد، الدعوات و الزیارات، زاد المعاد، تحفة الزائر و بسیاری کتاب‌های دیگر.^{۱۳}

کتیبه

کتیبه یعنی نوشته شده؛ مکتوب. به نوشته‌هایی گفته می‌شود که با خط زیبا در حرم‌ها و بقاع متبرکه و مساجد، شامل آیات قرآن و احادیث و اشعار نوشته می‌شود. در صحن‌ها، رواق‌ها، دور گنبد و گلدسته‌ها و بر سر در و روی دیوار بناهای مقدس می‌نویسند. همچنین تابلوهای نفیس خطی در ابعاد مختلف، کتیبه نام دارد. کتیبه‌های خطی «علیرضا عباسی» مشهور است. زندگی مسلمانان آمیخته و عجین با کلام الهی است. یکی از مراکز تجلی این آمیختگی، کتیبه‌های قرآنی است که سراسر دیوارهای مساجد را فرا گرفته‌اند... احاطه شدن ورودی‌ها و طاق‌ها با این کتیبه‌ها، نشانی است از لزوم تمسک به قرآن مجید در هر حرکت، و نشانه‌ای است از تذکر به مسلمین و نیز نشان آمیختگی زندگی مسلمین با قرآن کریم.^{۱۴}

کرامات

کارهای شگفت و خارق‌العاده‌ای که از امامان و اولیای الهی علیهم‌السلام و علما و صلحا سر می‌زند، «کرامت» نام دارد؛ مثل شفای بیمار و حل مشکلات دیگران از راه غیر طبیعی، که نشان ارتباط آنان با خدای متعال و مبدأ قدرت است. چنین کارهای غیر طبیعی و شگفت، وقتی از پیامبران سر بزند و همراه با ادعای نبوت باشد «معجزه» نام دارد. آنچه گاه در حرم‌ها اتفاق می‌افتد و بیماران لاعلاج و افراد فلج، نابینا و ... شفا می‌گیرند، نمونه‌ای از کرامت‌های اولیای خداست. مجموعه نمونه‌های شفایافتگان یا حاجت‌گرفتگان در سایه توسل به ائمه، در کتاب‌هایی که مخصوص ثبت این گونه کرامات است، درج می‌شود. در برخی از حرم‌های مطهر به عنوان یک کار فرهنگی «واحد ثبت کرامات» وجود دارد که با مصاحبه یا مکاتبه با شفایافتگان، ماجراهای آنان را ثبت و منتشر می‌کنند.

کربلا

یکی از شهرهای قدیمی و بزرگ و پرجمعیت عراق که قبر مطهر سیدالشهدا علیه السلام و شهدای عاشورا در آن جاست و پیوسته زائران بسیاری به زیارتش می‌روند و به‌ویژه در روزهای خاصی همچون عاشورا و اربعین و سوّم شعبان، پذیرای جمعیت میلیونی زائران است. امام سجاد علیه السلام فرمود: زمین کربلا در روز قیامت همچون ستاره‌ای درخشان می‌درخشد و ندا می‌دهد: منم آن سرزمین مقدس و پاک و مبارکی که سیدالشهدا علیه السلام و سرور جوانان بهشتی را در بر گرفته است.^{۱۵} حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام هنگام عبور از سرزمین کربلا فرمود: این جا قربانگاه عشاق و شهادتگاه شهیدانی است که نه شهدای گذشته و نه آینده به پای آنها نمی‌رسند.^{۱۶} این شهر و مزار، ابتدا بیابانی بود که حادثه عاشورا در آن جا روی داد و پیش از آن، به نینوا و غاصریّه مشهور بود و پس از شهادت امام حسین علیه السلام آباد گشت و محلّ رفت و آمد شد. در روایات ما بیشترین تأکید بر زیارت کربلا و قبر امام حسین علیه السلام شده و ثواب بسیاری دارد و تربت کربلا با فضیلت است و سجده بر آن، ثواب نماز را چند برابر می‌کند. به کسی که اهل کربلا باشد یا به زیارت کربلا رفته باشد، «کربلایی» گویند.^{۱۷} کربلا از شهرهای مذهبی عراق است و به برکت وجود قبر امام حسین علیه السلام در این شهر، شکوه و رونق علمی آن بیش از شهرهای دیگر است و زمانی حوزه پررونقی داشته است. علمای بسیاری هم در این شهر و در جوار حرم حسینی مدفونند؛ از جمله: شریف العلمای مازندرانی، فاضل اردکانی، میرزای دوم شیرازی، مامقانی، ابن فهد حلّی و سید محمد هاشم قزوینی.

کتابی به‌ی‌عنی نوشته شده؛ مکتوب. به نوشته‌هایی گفته می‌شود که با خط زی‌با در حرم‌ها و بقاع متبرکه و مساجد، شامل آیات قرآن و احادیث و اشعار نوشته می‌شود. در صحن‌ها، رواق‌ها، دور گنبد و گلدسته‌ها و بر سر در و روی دی‌وار بناهای مقدّس می‌نویسند.

پی‌نوشت‌ها

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۹۷، ص ۱۲۴.
۲. برای اطلاع بیشتر از فلسفه و آثار و آداب زیارت، ر.ک: جواد محدثی، فرهنگ زیارت؛ محمد مهدی رکنی، شوق دیدار؛ کتاب سه جلدی مجموعه مقالات هم‌اندیشی زیارت.
۳. بحارالانوار، ج ۹۷، ص ۱۵۲ و ۱۶۹.
۴. همان، ص ۱۷۰.
۵. همان، ص ۱۸۹.
۶. علامه امینی، الغدير، ج ۴، ص ۸۸.
۷. محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۰، ص ۳۳۵.
۸. لغتنامه دهخدا.
۹. مانده، آیه ۲۷.
۱۰. باقر شریف القرشی، حياة الامام الحسين عليه السلام، ج ۲، ص ۳۰۱.
۱۱. جودی خراسانی.
۱۲. عبدالرزاق کمونه، آرامگاه‌های خاندان پاک پیامبر، ص ۳۲۲.
۱۳. ر.ک: سید رضا باقریان موحد، کتاب‌شناسی زیارت؛ سید محمد حسینی، زیارت.
۱۴. سید ابراهیم موسوی پناه، حرم در واژه‌ها، ص ۳۹.
۱۵. جواد شبر، ادب الطّف، ج ۱، ص ۲۳۶.
۱۶. شیخ طوسی، التهذيب، ج ۶، ص ۷۳.
۱۷. درباره تاریخچه کربلا و حرم امام حسین عليه السلام ر.ک: سلمان هادی طعمه، تراث کربلا؛ جعفر الخلیلی، موسوعة العتبات المقدّسه، ج ۸.